

УДК 159.922.736
DOI: 10.31891/PT-2021-2-15

РУДЕНОК А. І.

Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0003-1197-0646>
rudenok-alla@ukr.net

СВСТІГНЄЄВА І. В.

Хмельницький національний університет
arishka@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПОВЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ

У статті висвітлено теоретичний аналіз досліджень з проблеми агресивних форм поведінки у дітей. Розкриваються і поглиблюються наукові знання про поняття «агресія» і «агресивність». Проведено аналіз наявних даних про залежність рівня агресивності від особливостей функціонування центральної нервової системи, психологічних і соціальних установок індивіда. Позначені поняття позитивної та негативної агресивності. Розглянуто психофізіологічний підхід до агресивності, заснований на вивченні активності різних областей головного мозку і особливостей його функціонального стану у дітей з агресивною поведінкою. описані особливості агресивних проявів в поведінці дітей раннього віку, зокрема, переважання фізичної агресії у віці від двох до чотирьох років і її подальше перетворення за допомогою соціалізації; опрацьована проблема фрустрації і емоційної депривації внаслідок позбавлення матері як однієї з основних причин виникнення агресивних проявів в поведінці на прикладі опису поведінки дітей раннього віку, які виховуються в будинку дитини. Порушено питання про значення прихильності в ранньому віці і її вплив на поведінку дитини.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивні прояви поведінки, сімейне виховання, соціалізація.

ALLA RUDENOK,

IRYNA YEVSTIHNEEVA

Khmelnytskyi National University

THEORETICAL ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING AGGRESSIVE BEHAVIOR OF EARLY CHILDREN

In the article the theoretical analysis of researches is reflected on issue of aggressive forms of behavior for children. Scientific knowledge open up and deepen about a concept "aggression" and "aggressiveness". The analysis of present data is conducted about dependence of level of aggressiveness on the features of functioning of the central nervous system, psychological and social options of individual. The concepts of positive and negative aggression are marked. The psychophysiological approach to aggression based on studying of activity of various areas of a brain and features of its functional condition at children with aggressive behavior is considered. Features of aggressive manifestations in the behavior of young children are described, in particular, the predominance of physical aggression at the age of two to four years and its further transformation through socialization; the problem of frustration and emotional deprivation due to the deprivation of the mother as one of the main.

Keywords: aggression, aggressiveness, aggressive behavior, domestic education, socialization

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні діти відрізняються своєю вдачею від дітей попередніх поколінь: серед них стало дуже багато агресивних і наполегливих, і тема, як розвивати та виховувати некеровану дитину, стає однією з найактуальніших для фахівців та молодих батьків наших днів. Підвищена агресивність дітей є однією з найбільш гострих проблем не лише для батьків, педагогів і психологів, а й для всього суспільства в цілому. Кількість дітей з такою поведінкою стрімко зростає. Це викликано цілим рядом несприятливих чинників: погіршення соціальних умов життя дітей, кризою сімейного виховання, неухвагою освітніх установ до нервово-психічних станів дітей, а також неабияку роль грають засоби масової інформації: кіно- і відеоіндустрії, які регулярно пропагують культ насильства.

Агресивність, агресивна поведінка привертає увагу дослідників в різних областях знань. При цьому, існує проблема недостатньої психологічної літератури, що містить практичні рекомендації щодо корекції агресії, а також закріпленню навичок конструктивної поведінки. Водночас, найбільш важливою є допомога дітям у ранньому віці, коли агресивність знаходиться тільки в стадії становлення. Це дозволяє зробити своєчасні коригуючі заходи. Таким чином, актуальність даної проблеми визначається необхідністю більш глибокого вивчення особливостей агресивної поведінки дітей саме в ранньому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Нині у вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі приділяють значну увагу процесу агресивних проявів в поведінці дітей раннього віку. Існуючі різноманітні підходи до пояснення причин виникнення агресивних проявів в поведінці розкриті в роботах таких фахівців, як Г. Бреслава, М. Заостровцева, С. Колосова, А. Налчаджян, Е. Макушкіна, Т. Румянцева, І. Фурманова, О. Хухласва, Ч. Венарія, П. Керіг, А. Фрейда та ін.

У своєму дослідженні ми поділяємо погляди М. Басова, В. Зінченко, Б. Мещерякова, Т. Румянцевої і Д. Ушакова. Під агресивними проявами в поведінці дітей раннього віку слід розуміти дії дітей, які спрямовані на заподіяння шкоди собі або об'єктам навколишнього середовища у відповідності до їх внутрішніх станів чи дискомфорту.

У сучасній психологічній науці більшість фахівців, зокрема С. Колосова, Е. Макушкін, Ю. Можгинский, І. Фурманов, Р. Берон,

Д. Коннор, Д. Річардсон та ін. дотримуються думки, що агресивні прояви властиві поведенці дітей раннього віку.

**Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми,
котрим присвячується стаття**

Всупереч значній кількості досліджень проявів агресивної поведінки серед дітей, існують питання, які потребують доопрацювання. Важливим залишається питання розкриття чинників, які впливають на агресивну поведінку дітей, зокрема в період сепараційного процесу дітей в ранньому віці.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичний аналіз чинників, які впливають на агресивну поведінку дітей.

Виклад основного матеріалу

Проблема агресії як складного і важливого для вивчення психофізіологічного феномена викликає значний інтерес у дослідників в різних областях знань. Вивченню агресії й агресивної поведінки присвячена велика кількість робіт в області фізіології і психофізіології, психології і психіатрії, нейробіохімії і психофармакології, соціології та філософії. Проте єдиної концепції поняття агресії відсутнє у зв'язку з різницею підходів до даної проблеми в різних галузях наукових знань. Е. Ільїн виділяє позитивну агресивність суб'єкта (напористість і непоступливість) і негативну (запальність, мстивість, підозрілість) [1]. Позитивна агресивність необхідна для подолання перешкод у досягненні практично будь-якої мети, негативна найчастіше носить негативний характер і веде до деструктивної поведінки, наслідки якого видно на всіх рівнях соціального функціонування суб'єкта.

У вітчизняній і зарубіжній літературі виділяють такі поняття, як «агресія» і «агресивність» [2]. Агресивність найбільш часто розглядається як стійка властивість особистості, що виражається у високій готовності індивіда до проявів агресії, а також схильності сприймати й інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу. Ця особистісна риса показує, що індивід часто реагує агресивно на об'єктивно безпечні обставини [3]. Основним механізмом прояву агресивної поведінки, на думку З. Фрейда, є ідентифікація з агресором: дитина проектує якісь характеристики об'єкта й тим самим асимілює вже перенесене нею переживання тривоги. Імітуючи дії агресора, його агресію, дитина демонструє агресивну поведінку.

Агресія, на думку Є. Лютова і Г. Моніної [4], це деструктивна поведінка, яка протирічить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, також завдає шкоди і приносить збиток людям, а також несе негативні емоційні переживання.

У своїх роботах Г. Паренс розглядає проблему проявів агресивності у дітей та виділяє форми дитячої агресії. Недеструктивна, тобто наполеглива, ворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення мети й тренування. Ця форма викликається вродженими механізмами, що служать для адаптації до середовища, задоволення бажань. Ці механізми функціонують з народження. Інша форма агресії – ворожа деструктивність, тобто злісна, поведінка, яка завдає болю оточуючим. Ворожа деструктивність, на відміну від недеструктивної агресії, не з'являється відразу після народження [5].

Як вказує Д. Коннор, агресія – «абсолютно нормальна і часта поведінка, що проявляється у дітей» [6, с. 32]. У своїх дослідженнях автор посилається на такі дані: 50% контактів між дітьми в віковому діапазоні від 1 року до 1 року 6 місяців є «деструктивними» або «конфліктними». При цьому агресивна поведінка частіше направлена на однолітків, в рідкісних випадках - на близького дорослого. Автор наводить дані, згідно яким у віці від 18 до 65 місяців у дітей поширені конфлікти внаслідок бажання володіти певним предметом. До подібних висновків дійшов у своєму дослідженні І. Фурманов, який зауважує, що 78% конфліктних ситуацій між дітьми у віці від 1 року до 1 року 6 місяців відбулися внаслідок небажання дитини віддавати іграшку, що обумовлено здатністю дитини поміщати власні предмети у внутрішні кордони «Я» і ототожнювати їх як частину самого себе [7].

Як зарубіжні, так і вітчизняні автори відзначають зміни характеру агресивних проявів в поведінці дітей з віком. На думку Н. Платонової, найбільшу кількість агресивних проявів властиво дітям в 3 роки. Д. Коннор вказує на зменшення частки фізичної агресії і збільшення вербальної в період від двох до чотирьох років [6, с. 33]. Про переважання фізичної агресії у дітей раннього віку свідчать роботи І. Фурманова, А. Налчаджяна, Ч. Венар, П. Керіг. Вельми важливою, на наш погляд, є інформація, наведена в роботі І. Фурманова: у дітей у віці від 2 до 3 років більш ніж в 7 разів переважають вибухові реакції гніву в порівнянні з спрямованими.

Вітчизняні та зарубіжні психологи зазначають агресивні прояви в поведінці дітей вже в дитячому віці. А. Фрейд, вважає, що агресивні прояви, що спостерігаються у дітей в молодшому віці, є відображенням розрядки інстинктивних спонукань. Агресивні дії дитини на початковому етапі дитячого періоду спрямовані на саму себе, проте потім перенаправляються на об'єкти і суб'єкти навколишнього світу. У цей період дитина, ототожнюючи частини тіла матері як свої внаслідок відсутності здатності чітко розрізняти внутрішнє і зовнішнє, часто проявляє агресивну поведінку по відношенню до матері без

наміру заподіяти погане. До подібного висновку дійшов у своєму дослідженні О. Кернберг, однак автор вказує, що прояв агресії у дітей дитячого віку пов'язаний з інтенсивністю афективних переживань: з люттю і ненавистю. На думку К. Хорні, незадоволення батьками основних потреб дитини, а саме потреби в задоволенні і в безпеці сприяє формуванню базальної ворожості, яка в свою чергу може розвинутися у ворожість по відношенню до батьків, а потім трансформуватися в базальну тривогу, спрямовану на оточуючих.

О. Хухлаєва розглядає агресивні прояви у дітей раннього віку як захисні і зауважує, що «захисна агресивність» є «нормативна», і в свою чергу забезпечує розвиток дитини. На думку автора, «захисна агресивність» спостерігається тільки у активних дітей, а у пасивних - закріплюється почуття небезпеки [8].

На противагу всьому вищевикладеному Г. Бреслава зазначає, що агресивні прояви є перш за все механізм залучення уваги і спосіб досягти своєї мети, оскільки життя дитини в перші роки цілком залежить від матері, яка її годує, дає захист, проявляє почуття любові по відношенню до неї. Саме тому вже на третьому місяці життя дитина проявляє агресивні дії: б'є руками, стукає ніжками [9].

Аналізуючи наукові джерела ми виділили два основних чинники, що впливають на виникнення агресивних проявів в поведінці дітей раннього віку: стиль сімейного виховання та фрустрація.

Згідно поглядам вітчизняних і зарубіжних фахівців (Дж. Доллард, Н. Міллер, А. Налчаджан, І. Фурманов і ін.), фрустрація являє собою психічний стан, в якому людина опиняється тоді, коли її целеспрямована діяльність блокується. Прихильники фрустраційної теорії виникнення агресивних проявів в поведінці виділили три типи причин, здатних викликати фрустрацію: позбавлення (відсутність необхідних засобів для досягнення мети або задоволення потреби), втрати (втрата предметів чи об'єктів), конфлікт (одночасне існування двох несумісних один з одним спонукань, амбівалентних почуттів або спонукань). І. Фурманов після аналізу існуючих теорій дійшов висновку, що агресивні прояви являють собою реакцію на кризову ситуацію, яка виникає внаслідок депривації або фрустрації актуальних потреб.

Емоційна депривація, внаслідок позбавлення матері, призводить до порушення базисної довіри до світу і формування у дитини емоції страху, агресивних проявів в поведінці, відсутності пізнаваного інтересу. Проте, на думку І. Фурманова, Н. Фурманової, розвиток особистості дитини, з народження позбавленої матері, відрізняється від розвитку особистості дитини, у якої тісний емоційний

зв'язок з матір'ю вже була сформований, а потім стався розрив відносин. У першому випадку дані дослідники вживають поняття «беземоційний характер» і констатують наявність у дитини затримки психічного розвитку, відсутність у дитини здібностей вступати у відносини з іншими людьми, а також проявами невпевненості в собі і агресивні прояви в поведінці [2]. У другому випадку фахівці констатують у дитини втрату раніше придбаних навичок. Яскравим прикладом знаходження дитини в ситуації емоційальної (материнської) депривації і в стані фрустрації є проживання її в будинку дитини.

Розглянемо далі такий чинник прояву агресивної поведінки у дітей раннього віку, як стиль сімейного виховання. Вплив сімейного виховання на формування у дітей негативних форм поведінки визнають як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці (Г. Бреслава, С. Колосова, І. Фурманов, А. Налчаджан і ін.). Г. Бреслава розробив «варіанти виховання агресивності»: перший полягає у формуванні стереотипу агресивної поведінки у дитини, що маніпулює поведінкою батьків, другий варіант є наслідком страху як результату емоційного відкидання дитини батьками [9].

І. Фурманов зауважує, що сімейні відносини значно впливають на формування особливостей поведінки дітей. Даний автор виділяє 1 рівень (система міжособистісних відносин) і 2 рівень (система внутрісімейної взаємодії: відносини між батьками як подружжям, між батьком і матір'ю як батьками, ставлення батьків до дітей і дітей до батьків, відносини між дітьми). Водночас, І. Фурманов вважає, що дані рівні впливають на поведінку дитини безпосередньо і через формування негативних емоційних станів у дитини.

На думку А. Личко, розвиток дитини в умовах сім'ї багато в чому залежить від ступеня гармонійності цієї сім'ї. У гармонійній сім'ї всі вікові труднощі згладжуються і не ведуть до соціальної дезадаптації, оскільки всі члени сім'ї пов'язані теплою емоційною прив'язаністю, їх ролі в родині доповнюють один одного і обов'язки не ігноруються. Негармонійні сім'ї відрізняються порушеннями внутрішніх функціональних стосунків [11, с. 30].

Крім того, І. Фурманов виділяє супутні чинники сімейного виховання, що впливають на порушення поведінки у дітей. Різка зміна стилю виховання в сім'ї сприяє формуванню у дитини впертості, схильності до переважання.

Аналізуючи роботи вітчизняних і зарубіжних авторів (С. Колосова, А. Налчаджан, Д. Коннора й ін.) ми дійшли висновку, що в даний час велика увага приділяється фізіологічним механізмам агресії. Дослідники відзначають взаємозв'язок між агресивними проявами і

особливостями нервової системи, а саме: ймовірність агресії підвищується в дитячому і ранньому віці, оскільки у дітей в цей період нервова система інтенсивно розвивається. Водночас, спостерігаються труднощі процесів гальмування і довільність поведінки ще недостатньо сформована.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, можна зробити висновок, що проблема агресивних проявів в поведінці дітей раннього віку є в полі зору дослідників різних країн. Дослідження переконливо доводять, що агресивні прояви в поведінці дітей раннього віку полягають не тільки у власне агресивних діях, але і у вигляді негативізму, впертості, відмов. Водночас, згодом на зміну агресії приходять нові більш складні форми поведінки, які опосередковані соціальними нормами, моральними уявленнями, формуванню яких сприяє як соціальне оточення дитини, так і інші важливі чинники. Встановлено, що вирішальним чинником розвитку підростаючої особистості вважається задоволення двох її базових потреб: у безпеці та особистісній значущості. Їх задоволення в дитини дошкільного віку залежить від батьків. Демонстрація батьками нестійкої поведінки, надмірної опіки або навпаки, недостатність уваги до дитини, зумовлюють у неї базальну тривогу, що згодом може породжувати неадекватну самооцінку, різноманітні порушення та активізацію агресивної поведінки. Перспективи подальших розвідок у даному напрямі можуть бути розробка корекційної програми для зниження проявів агресивної поведінки дітей раннього віку.

Література

1. Ильин Е. П. Мотивация и мотив. СПб., 2000. 512 с.
2. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17, № 5. С. 3–18.
3. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности. СПб.: Речь, 2004. 144 с.
4. Лютова Е. К., Монина Г. Б. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. СПб.: Речь, 2001. 192 с.
5. Паренс Г. Агрессия наших детей. Москва, 1997. 152 с.
6. Коннор Д. Ф. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. Москва, 2005. 288 с.
7. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. СПб. : Речь, 2007. 97 с.
8. Хухлаева О. В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников: учеб. пособие для студ. вузов. Москва, 2003. 230 с.

References

1. Ilin E. P. Motivatsiya i motiv. SPb., 2000. 512 c.
2. Rean A. A. Agressiya i agressivnost lichnosti. *Psikhologicheskiy zhurnal*. 1996. T. 17. № 5. S. 3–18.
3. Breslav G. E. Psikhologicheskaya korrektsiya detskoj i podrostkovoj agressivnosti. SPb.: Rech. 2004. 144 s.
4. Lyutova E. K., Monina G. B. Trening effektivnogo vzaimodeystviya s detmi. SPb.: Rech. 2001. 192 s.
5. Parens G. Agressiya nashikh detey. Moskva. 1997. 152 s.
6. Konnor D. F. Agressiya i antisotsialnoye povedeniye u detey i podrostkov. Moskva. 2005. 288 s.
7. Furmanov I. A. Agressiya i nasiliye: diagnostika, profilaktika i korrektsiya. SPb. : Rech. 2007. 97 s.
8. Khukhlayeva O. V. Korrektsiya narusheniy psikhologicheskogo zdorovia doshkolnikov i mladshikh shkolnikov : ucheb. posobiye dlya stud. vuzov. Moskva. 2003. 230 s.

Paper received/Надійшла : 14.08.2021